

RECENZII

ALEXANDRU-FLORIN PLATON, „*Corpul politic*” în cultura europeană. *Din Evul Mediu până în epoca modernă*, Iași, Editura Polirom, 2017, 360 p.

Ca să vorbim despre asemănări și analogii, ne amintim iarăși de Jorge Luis Borges. El pomenea de o străveche credință a indienilor sud-americani, convinși că blana jaguarului trimitea, indirect, la bolta înstelată, contemplarea ei echivalând cu întocmirea unei hărți a planetelor¹. Și aceasta pentru că magii amerindieni, observa Ioan Petru Culianu², *descifrau scriitura lumii* prin reducerea ei la o microstructură asupra căreia se puteau concentra. Lectura blănii jaguarului era totuna cu cartografierea Cerului. Apelând astfel la această parabolă, o să ne apropiem mai ușor și metafora corpului politic, asiduu studiată în cartea scrisă de Alexandru-Florin Platon³. De ce tocmai corpul⁴? Pentru că formează un tot, nimic în plus, nimic în minus. Când spui *corp*, te gândești la coerență, completitudine, deplinătate a alcătuirii; în fine, un angrenaj în care fiecare parte își face datoria și niciuna nu există decât colaborând cu celelalte. A fost nevoie să treacă multe secole pentru a se accepta că o parte anume joacă totuși un rol conducător, această misiune îndeplinind-o însă datorită celorlalte componente, care o fac posibilă; nici creierul, nici inima și nici ficatul nu se mențin prin forțe proprii, ci numai mutual. În consecință, metafora corpului este dificil de cercetat, ea fiind, în fond, o continuă tranzacție între *conotații* – sensul figurat al unor fragmente anatomice –, pe de o parte, și *denotații* – sensul propriu al unor instituții/structuri medievale –, pe de alta.

Precum în Cer așa pe Pământ – se spune în evanghelia după Matei (VI, 10)⁵. Prin defnirea analogică a Universului, ce se întâmpla de fapt? Societatea își găsea o imagine de sine convenabilă și o sugera tuturor. Individul era socotit un rezumat al Cosmosului, obligat, la rândul-i, să se oglindească și el în fiecare element al corpului uman. Omul medieval își închipuia lumea în așa fel încât el să nu rămână niciodată în afara ei, fără vreun rol de jucat, fără vreo misiune care să-l facă indispensabil.

Din împărțășirea cu pâine și cu vin, având în centru corpul metonimic al lui Iisus Hristos⁶, cultura europeană a dezvoltat forme de semnificare și simbolizare – religioase, medicale, politice și sociale – tot mai complexe, dar tot mai îndepărtate de rostul inițial al Euharistiei. Plecând de la integrarea, prin împărțășanie, în trupul mistic al lui Hristos și în corpul atemporal al Bisericii Sale, cărturarii au ajuns să asemene corpul, acela al comunității în mărturisire, cu felul de a fi și acțiunea

---

¹ Ne referim la textul *Scriptura zeului*, în Jorge Luis Borges, *Opere*, vol. 2, traducere de Cristina Hăulică, Andrei Ionescu, Dariu Novăceanu, București, Editura Univers, 1999, p. 86–90.

² Ioan Petru Culianu, *Iocari serio. Știință și artă în gândirea Renașterii*, traducere de Maria-Magdalena Anghelescu și Dan Petrescu, Iași, Editura Polirom, 2017, p. 33.

³ „[...] de cele mai multe ori, conștiința folosirii metaforice a unui termen, a unei imagini sau a unei fraze o are nu atât cel care o face și nici cel care beneficiază de ea (destinatarul), cât cel care observă fragmentul poetic, literar sau imaginea figurativă, din afară sau, cel puțin, cu o anumită perspectivă istorică. Astfel, s-ar putea emite ipoteza potrivit căreia o metaforă autentică și adevărată – deși constituie un model de activitate sincronică – devine, de fapt, evidentă, ca mijloc de comunicare, doar în diacronizarea sa” (Gillo Dorfles, *Estetica mitului. De la Vico la Wittgenstein*, traducere de Sanda Șora, București, Editura Univers, 1975, p. 36).

⁴ Constanța Vintilă-Ghițulescu, Alexandru-Florin Platon (coord.), *Le corps et ses hypostases et dans la société roumaine du Moyen Âge à l'époque contemporaine*, Bucarest, New Europe College, 2010, 206 p.

⁵ „Evul Mediu n-a uitat niciodată că orice lucru ar fi absurd dacă semnificația lui s-ar epuiza în funcția și formele sale de manifestare directe, că toate lucrurile se extind în bună parte până în lumea cealaltă” (Johan Huizinga, *Amurgul Evului Mediu*, traducere de H. R. Radian, București, Editura Meridiane, 1970, p. 318).

⁶ O foarte utilă istoricizare a simbolurilor hristice, cu semnalarea antecedentelor vetero-testamentare, găsim la Brant Pitre, *Misterul Cinei de pe Urmă*, traducere de Monica Broșteanu, București, Editura Humanitas, 2016, p. 137–168.

al instituțiilor medievale, al împăraților și papilor, al curților regale, al conducătorilor și conducșilor, al complicatelor stratificări sociale. Dacă am fi trăit în Evul Mediu și am fi spus că *avem un corp*, însemna că *aveam ceva în comun*; căci, în acea vreme, ideea de *corp* era cea mai autoritară echivalentă a ideii de *întreg*; și nu unul oarecare, ci unul organic, inseparabil, existent nu numai ca ansamblu indestructibil, unghie și carne cum se zice, ci prezent, simultan, ca totalitate activă și neștirbită, în fiecare din secțiunile sale. Metaforizarea vocabularului politic medieval, de care se ocupă Alexandru-Florin Platon, se întemeia pe un sistem de analogii, arbitrare sau nu; bazate pe corespondențele dintre funcția anatomică a unui organ al trupului nostru și rolul ce-i era încredințat, nu la propriu, ci la figurat, în discursul care corporaliza imaginea societății medievale. O primă etapă, criptarea realității, încărcarea ei cu sinonimizări/suprapuneri ezoterice, era urmată de o alta, de redefinirea mai perifrastică, mai lărgită și mai „pe înțeles” a componentelor corpului metaforizat fie religios, fie propagandistic; într-o a treia etapă, ochiul, urechile sau brațele nu mai *erau*, simbolic, unul și același lucru cu instituțiile ale căror echivalente perfecte păuseră până nu demult; acum doar le *reprezentau*, le evocau, destul de evaziv, semnalând saltul de la stadiul închis-hermeneutic al metaforizării limbajului politic la acela deschis, cognitiv, mai explicit oricum: o lejeritate care aduce un plus de transparență, dar și ruperea semnificărilor reciproce, a paralelismelor dintre om și Cosmos, dintre elementele corpului uman și structurile organizării politice/sociale. Veac după veac, diverse aspecte ale împărățiilor pământene avuseseră corespondente celeste în Cetatea lui Dumnezeu; dar iată, acum, în secolele XVI–XVIII, își căutau alți stăpâni semiotici, alte sensuri transistorice bune de slujit.

Cuprinzând, în mare parte, componente care depind unele de altele, organismul uman era propus, în Evul Mediu, drept model inevitabil pentru cel politic ori social, astfel încât omul să își poată reprezenta epoca în termeni dacă nu raționali, atunci măcar familiari lui; altfel spus, după prototipul anatomic, societatea trebuia să îi apară ca un concert al funcționalităților instituționale interdependente; de unde și precizarea, obligatorie, că metafora corpului nu este o figură de stil, ci o modalitate de a organiza cunoașterea existentă la un moment dat. Cercetarea lui Alexandru-Florin Platon merge pe urmele ideilor lansate la începutul anilor '70, de Hayden White, în cărțile lui, *Metahistory* (1973) și *Tropics of Discourse* (1978), care utilizau tropii pentru a ne ajuta să înțelegem că limbajul cu care reconstituim trecutul nu este deloc pasiv; dimpotrivă, acționează asupra informațiilor strânse de istoric, influențând punerea lor în intrigă. Iar metafora, inclusiv aceea a corpului, exemplifică foarte bine noțiunea de *historical imagination*; căci această metaforă a corpului transpune modul în care medievalii își explicau Universul, traducând termenii unei entități concrete și bine individualizate (organismul uman) în termenii altora, abstracte (Biserica, Statul ori Societatea). Cine era capul Bisericii sau al Statului și cine îi întruchipa inima nu erau dileme cărturărești, ci mize administrative, economice, politice până la urmă. Aidoma corpului uman, din ce în ce mai medicalizat odată cu Renașterea, corpul social metaforizat nu este unul egalitar. Așa cum fiecare parte din organismul nostru îndeplinește o funcție dacă și numai dacă el intră într-o ierarhie a funcționalităților, tot așa capul și inima din corpul politizat dețin un primat simbolic interesant: întâietatea capului evolua, pe măsura trecerii anilor, de la o superioritate nedisputată către un rol nu mai puțin important, dar parțial concedat celorlalte componente; ceea ce ne duce cu gândul la statutul schimbător pe care îl are capul statului, de la postura de uns al lui Dumnezeu (deci intangibil în relația cu muritorii de rând), la acela de rege prin bunăvoia vasalilor și a subordonaților de diferite situații sociale. Contează însă un mic detaliu pe care îl semnalăm sub formă de nelămurire: se schimbă doar concepția despre liderul politic prin punerea lui în rivalitate cu liderul religios suprem?; sau poate că, la acest conflict supra-semnificat, se adăuga tacit și o schimbare a imaginii pe care supușii o aveau despre ei înșiși? Așa cum organismul uman avea de suferit adesea de pe urma unor umori, niște defecțiuni cam de aceeași factură își găseau corespondentul în emoțiile populare. Ba mai mult, în secolul al XVI-lea apărea și ipoteza că motorul corpului social, regele, putea să reprezinte el însuși unul dintre aceste derapaje, ilustrând astfel pericolul unei puteri monarhice neîngrădite. Și strecor această bănuială, provocat de metafora corpului-mașină⁷, în care aș vedea ascunsă și dorința omului ca aparatul de stat să

⁷ Vezi capitolul *La sursele unei reprezentări moderne a corpului: corpul-mașină*, în David le Breton, *Antropologia corpului și modernitatea*, traducere de Doina Lica, Timișoara, Editura Amacord, 2002, p. 61–79.

funcționeze ca un ceas de catedrală; adică reparabil, necapricios, previzibil, răbdător. Nu întâmplător, portretele unor oameni politici, gen cardinalul Mazarin⁸, cuprind în fundal, ca atribut al puterii lor, și un orologiu. Timpul intră deci în această ecuație a corporalității și impulsionează unele reformulări cu semantică în mișcare. Astfel, chiar în interiorul corpului politic, asemuit celui uman, regăsirea unui element în celălalt era instituită și apoi revocată neîncetat, fie că asta se recunoștea deschis ori nu. În secolul al XVII-lea, decădea ideea omului ca microcosmos, afirmându-se analogiile cu ideea de mecanism: componentele organismului nu mai intrau în simbioză, ci doar participau la întreg, se implicau doar în el; înregistrăm, așadar, un pas uriaș în funcționarea corpului politic, de la coagulare la asamblare.

„*Corpul politic*” în cultura europeană... este o carte despre ceea ce o societate dorește ori nu să știe despre ea însăși. Și tot repetându-și cu sânge ceea ce vrea să creadă, obține efectul contrar: ajunge să modifice, încetul cu încetul, definiții demult catehizate, ce-i păreau veșnice. Canoanele nu puteau absentă nici ele: evident, în volumul lui Alexandru-Florin Platon, adevărul nu e instaurat astăzi și uitat mâine. Certitudinile modernității apar aici discret și parcă din neglijență, dar, odată formulate, rămân printre noi pentru totdeauna. Cartea lui Alexandru-Florin Platon se referă la duelul dintre adevărul declamat al dogmei și adevărul subtextual al speculației, autorul insistând pe deosebirea dintre *adevăr ca revelație* și *adevăr ca mică scăpare*. De căutați cumva o lucrare despre modul în care fantezia dă realitate imaginației, „*Corpul politic*” în cultura europeană... este tot ce vă doriți. Mă gândesc la corpul politic medieval și, prin ricoșeu, la corpul social, adică la o formă, reproductibilă, de a fi mereu împreună. Acest gen de corp a fost intens dezbătut, dând vest-europenilor o identitate colectivă în care întârziu, uneori, prea mult; însă, după cum bine se știe, din zăbavă se naște graba. Alexandru-Florin Platon se ocupă de schimbarea efectivă a înțeleșurilor date corpului politic, privindu-l din unghiul descoperirilor medicale, dar și al motivațiilor ideologice: ele determinau cele mai relevante mutații în definirea *solidarității*, una vizualizată mai ales prin intermediul corpului. Și interesantă este nu neapărat semantica definițiilor despre societate, ci felul în care redimensionarea lor legitima trecerea corpului politic la o altă imagine de sine, păstrându-se, totodată, aparențele nerenunțării la tradiție.

Acesta fiind, foarte pe scurt, peisajul conceptual, lucrarea d-lui profesor Platon reușește, cu multă acribie și erudiție, să surprindă nuanțe, instrumentalizări și evoluții tocmai în domeniul teologic, în aparență inocent și, mai ales, imun la schimbare. Trecerea de la trupul euharistic al Mântuitorului la trupul comunitar-solidar al adepților săi și, de aici, prin analogie, la explicarea, în termeni anatomici, a organizării politico-administrative, apoi a structurilor sociale ale unui regat, formează o istorie extrem de lungă și de înceată în înaintările ei; o istorie complicată rău, una a translării de la registrul *symbolic* al percepțiilor despre lume, la textele *sapientiale* și apoi la tratatele *descriptive*, lămuritoare, pedagogice și, prin aceasta, justificatoare, propagandistice dacă vrem. Autorul lucrării de față le analizează rând pe rând, dar fără să-și aglomereze volumul cu nesfârșite studii de caz. Scrierile savanților menționați aici, deși par izolate și fără un public avizat, erau – în acele timpuri, când apariția unei cărți constituia un mare eveniment – niște etape din evoluția conceptelor „disecate” de Alexandru-Florin Platon: corp euharistic, corp mistic, corp eclezial, corp politic, corp regal în dubla lui ipostază, muritoare prin trup și nemuritoare prin onctiune. Corpul mistic solidarizează, corpul politic legitimează, corpul social explică sau, mai exact, se cere explicat. Care ar fi diferențele? Corpul mistic reușește o comuniune, o comunitate de rugăciune, contopirea afectivă a tuturor într-UNUL singur. Corpul politic eficientizează, dacă putem spune așa, analogia dintre ansamblul anatomic și cel social, delimitând, în ambele cazuri, competențe ierarhizate. Iar metafora corpului social deja implică raționalizarea compartimentelor sale reprezentative (rugători, luptători, muncitori) din dorința ajungerii la un fel de autoînțelegere a mecanismelor ce o compun. Consecințele? Acribia clasificărilor medievale nu putea împiedica survenirea unui fenomen abia perceptibil, dar în continuă ascensiune: o deplasare de la simfonia funcțională a mădularelor la o ierarhizare după însușirile ce le particularizau. Oricât ar părea de

⁸ Horst Bredekamp, *Nostalgie Antichității și cultul mașinilor. Istoria cabinetului de curiozități și viitorul istoriei artei*, traducere de Maria-Magdalena Anghelescu, Cluj-Napoca, Editura Idea Design & Print, 2007, p. 28.

rigide, categorisirile repetate iar și iar istoricizează încet-încet competențele; și nu le fixează, o dată pentru totdeauna, într-o topografie corporală eternă.

Dacă aveți, poate, senzația că în această carte sunt mereu aceleași opinii, puse sub alte și alte nume, vă asigur că vi se pare. Medicina intervine, cu rol potențator, între teologie și politică, forțând elitele să se adapteze schimbărilor apărute pe nesimțite; dar nu oricum, adică nu explicit, ci sub acoperirea unui discurs autoritar despre societate; el acceptă, treptat, mici, dar tot mai multe nuanțe, neîncetând totuși să dea asigurări că totul e ca înainte, prestabilit și imuabil. Oricât de monoton ar fi verbul cărturarilor de odinioară, un cititor atent, cum a fost Alexandru-Florin Platon, surprinde „acel ceva”, mica diferență care aduce marea transformare; la fel, aș spune, ca în *Numele trandafirului*, unde o scriere a lui Aristotel (*Poetica*) amenință un întreg edificiu dogmatic. Și nu întâmplător am pomenit acest gânditor antic, știut fiind că impactul său asupra gândirii medievale este o veche pasiune a profesorului Platon, ușor de regăsit și în delușirile din acest tom.

Autorul evidențiază felul în care au fost codificate cultural feluritele părți ale alcătuirii noastre anatomice; și, mai ales, cum își explicau medievalii ceea ce le era util *intra muros* și ceea ce lăsau ei *extra muros*. Metafora corpului era, în același timp, o autopsie ideologică și o formă de chirurgie estetică, un demers peratologic, cum ar spune Gabriel Liiceanu: în termenii săi, *a da corp* e totuna cu *a da o limită*, un chip, un rost, o putință. Corpul înseamnă figură, contur, profil, finitudine. Așa că metafora corpului era o *conștientizare* a lumii medievale, în ceea ce o compunea pe interior și o hotărnică⁹, cum se vorbea odată, pe exterior. *A avea corp* – adică o idee despre el – era același lucru cu *a avea logică*. Ca entități cu limite venite din interior spre exterior, corpul uman, apoi cel politic trebuiau să fie reglabile, echilibrate, nesurprinzătoare. De aceea, o eventuală *desfigurare* a capului Statului, a regelui, aducea lipsa de sens, haosul, nenumărate tulburări, anarhie. Un împărat bizantin cu ochii scoși nu putea fi imaginea unui stat bine condus, ci a unui imperiu în derivă. Iar un rege nebun perturba toate registrele existenței, provocând secetă, războaie, ciumă, inundații, căderi de comete, sfârșitul lumii. În accepția lui Alexandru-Florin Platon, metafora corpului subîntinde o istorie a imaginării unuia în corelație cu ceilalți. *Domnia* sa pleacă de la asemănările care, inițial, determină *interacțiunea* magică a elementelor puse în oglindă; apoi, într-o altă etapă a cunoașterii, *substituirea*, evident simbolică, a aspectelor luate în atenție; pentru ca, mai târziu, „jocul serios” (*locari serio*), de care vorbea Ioan Petru Culianu, să se restrângă la o simplă *comparație*: una deloc speculativă, limitată la datele strict empirice ale entităților discutate. Așa că metafora corpului politic nu avea doar menirea de a împăca oamenii cu o stare de lucruri – descriind-o în termeni de trup și suflet, apoi mai mult de trup – ca să pară că totul e hotărât pentru totdeauna. Oricât ne-ar mira, Evul Mediu nu s-a resemnat prea mult cu o rânduială supraumană, indiferentă la accidente istorice de parcurs¹⁰. Nu degeaba, în imaginar, modesta inimă¹¹, mai puțin spectaculoasă, dar mai constantă, lua uneori locul creierului bolnav; și aceasta se vede din obiceiul de a îngropa trupul regelui într-un mormânt, iar inima lui într-altul, ca și cum ea ar fi fost cheia întregului organism și chintesența persoanei decedate.

Lucrarea lui Alexandru-Florin Platon nu este o înșiruire de păreri și de concepte instrumentate aleatoriu, în care episoadele evocate să nu aibă prea multe legături între ele. Autorul ia în calcul și marile rupturi (1789), tocmai pentru a releva ce anume?; acele soluții de continuitate găsite după ce societatea franceză rămânea, la propriu, fără capul său consacrat, dar căutându-și, simbolic, un altul: mai întâi o personificare feminină a Republicii, apoi un Hercule vânjos, întruchipând Poporul. Cartea la care mă refer este o desfășurare a vizualizărilor corpului social din perioada medievală și din aceea post-renascentistă. *Metafora corporală* a d-lui Platon continuă, în fond, celebra „metaforă vie”¹² a lui Paul Ricoeur, deși unele deosebiri de abordare

⁹ Vezi capitolul *Despre hotar și hotărâre*, în vol. Gabriel Liiceanu, *Despre limită*, București, Editura Humanitas, 1994, p. 35–42.

¹⁰ Vezi capitolul *Europa și problema teologico-politică*, în Pierre Manent, *Istoria intelectuală a liberalismului. Zece lecții*, traducere de Mona și Sorin Antohi, București, Editura Humanitas, 1992, p. 17–26.

¹¹ În înțelegerea acestui simbol ne ajută, de curând, Andrei Pleșu, *Despre inimă și alte eseuri*, București, Editura Humanitas, 2017, p. 11–59.

¹² Paul Ricoeur, *Metafora vie*, traducere de Irina Mavrodin, București, Editura Univers, 1984, 488 p.

există. Ținând cont de separația fenomenologică¹³ dintre *corp* (în latura lui pur fizică, gesticulară, desimbolizată) și *trup* (în ipostaza lui culturalizată și dotată cu o multitudine de înțelesuri), francezul pleacă de la *metaforă*, care se bizuie pe aspectele ce se aseamănă, spre a-și deplasa analiza în registrul *metonimiei*, caracterizată de suplinirea simbolică a întregului de către unul din fragmentele sale; și nu este vorba de o simplă rocadă între două metode de a recapitula ceea ce cunoaștem, reorganizarea informațiilor/reprezentărilor nefiind o simplă repertoriere a realității, ci un efort de a îmbogăți cele știute despre noi. Metafora corpului politic nu e, așadar, numai *vorbire despre*; este o perpetuă resituare în realitatea medieval-renascentistă, pe care acea vorbire o reconstruiește neobosit, speculând mereu complicitatea dintre asemănările fizice și substituirile semantice. Funcționarea propriu-zisă a corpului social medieval și discursul dedicat acestuia se confundă, limbajul acționând, așadar, asupra societății pe care o descrie.

În acest demers, jocul de măști dintre *semn* și *simbol*, dintre obiectul convențional-arbitrar investit cu o semnificație (pâine = trup, vin = sânge; pâine și vin = Legea cea Nouă) și acela care își extrage înțelesul din caracteristicile lui istorice, palpabile, biografice (crucificare = sacrificiu = Iisus), îngreunează enorm investigația. Sunt două perioade mari în istoria metaforizării corpului politic: a) aceea medievală, când corpul idealizat implică simbioză, carnalitate indisecabilă, ce făcea ca fiecare să depindă de fiecare; b) aceea post-renascentistă, de secol XVII, când paradigma mecanicistă ce controlează studierea anatomiei umane determină și o specificare mai accentuată a funcțiilor corpului politic metaforizat, ideologizat. Alexandru-Florin Platon nuanțează însă mai intens, identificând patru etape în istoria corpului politic metaforizat în folos politic:

- etapa unității dintre Cetatea lui Dumnezeu și aceea a oamenilor, bazată pe întrepătrunderea/contiguitatea lor, pe „decurgerea” celor îngăduite pe Pământ din cele așezate pe Cer;

- etapa complementarității și interdependenței, calități izvorâte din ipoteza trupului gradual autonomizat față de modelul lui cersesc pe care îl reflectă încă; adică un trup eficient, cu o convergență ireproșabilă a părților sale, din activitatea pe care o desfășoară fiecare mădular extrăgându-și legitimitatea;

- etapa paralelismului dintre schimbările de funcții din corp, pe de o parte, și ideea exercitării alternative a unor roluri politico-sociale, pe de alta;

- etapa transferului de la buna concluzare a părților, cu roluri de mult consacrate, către posibilitatea ca ele să se substituie unele altora; și, tacit, transferul către o ierarhizare a relevanței fiecărui organ în cadrul ansamblului corporal.

Traducând altfel această periodizare, o să deosebim întrebările așa-numitului corp politic pe durată foarte lungă: primul stadiu, teologic, al colonizării narativ-dogmatice a realității, rezumat de un mare mister: *de unde venim?*; stadiul al doilea, hermeneutic, venind și el cu nedumerirea lui: *ce rost avem și cine ni-l dă?*; iar atunci când ni-l găsim singuri și nu ne este fixat de altcineva, ajungem la al treilea stadiu, cel ontologic, când tot ceea ce contează este întrebarea *cine suntem?*; ca să atingem, finalmente, stadiul al patrulea, apăsător de întrebarea *încotro?* – prilej cu care sărim, vorba lui Alain Robbe-Grillet, de la *condiția* umană la *natura* umană. Alexandru-Florin Platon ne demonstrează că verbiajul medievalo-renascentist, stereotipizat cum era, constituia o modalitate de a vizualiza relația omului cu Dumnezeu, a Bisericii cu Statul, a Statului cu supusul său. Iar autonomizarea temporară/progresivă a părților din care organismul politic era format ducea la geneza individualismului și a liberalismului incipient. De altfel, după cum însuși autorul acestei cărți o mărturisește, în continua redimensionare a metaforei corporale trebuie să simțim simptomele modernității născându-se¹⁴. Așa ne explicăm anumite mutări de accent: de la un corp social cu articulații inextricabile și imposibil de închipuit altminteri, la un altfel de corp, care își pune elementele în contact, ținând însă cont de modul în care ele puteau coopera; sau, cu alte cuvinte, de la un corp imaginat ca un tot organic absolut inevitabil, la un corp social mecanizat: care se pretează la permutări, dacă elementele ce-l alcătuiesc se pot armoniza în variate moduri și nimic

¹³ Idem, *La școala fenomenologiei*, traducere de Alina-Daniela și Paul Marinescu, București, Editura Humanitas, 2008, 392 p.

¹⁴ Alexandru-Florin Platon, *Impactul aristotelic asupra gândirii medievale a Occidentului latin*, în *AII*X, XXX, 1993, p. 215–235; *AII*X, XXXI, 1994, p. 155–159.

nu e fatalmente decis dinainte. Statul nu mai exista pur și simplu, de la Dumnezeu citire, căci în calitatea lui mai nouă, de mașinărie, trebuia să dea randament, iar odată cu 1789, să dea și socoteală.

Cartea lui Alexandru-Florin Platon este mai mult decât folositoare celor ce studiază istoria, teologia, filozofia, științele politice. Și dacă nu suntem neapărat interesați de metafora corpului, cu ce rămânem din parcurgerea acestei lucrări? Raționalitatea societății medievale nu rezidă niciodată în ea însăși, dar nici corpul, de orice fel ar fi, nu-și dă singur un sens. Și într-un caz și în celălalt, arhetipurile sunt căutate mai întâi în Cetatea lui Dumnezeu, ale cărei reflecții toți păcătoșii ar fi vrut să fie.

Andi Mihalache

SORIN GRIGORUȚĂ, *Boli, epidemii și asistență medicală în Moldova (1700–1831)*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017, 318 p.

Nu știu alții cum sunt, dar eu, după ce am citit această foarte bună carte, întocmită de Sorin Grigoruță, mă gândeam că nu are rost să scriu o prezentare, prin care să nu fac altceva decât variațiuni sau ornamente în jurul lui *foarte bine*. Totuși, chiar așa fiind, cartea merită din plin semnalată și comentată, pentru că este consacrată unui subiect interesant și proaspăt pentru cercetarea istorică românească. Autorul s-a apucat „sănătos” de studiul bolilor, epidemiilor și asistenței medicale în Moldova în urmă cu mai mulți ani, publicând câteva temeinice studii, astfel că atunci când a scris cartea a știut, măcar în parte, ce tratament trebuie să-și aplice; și ce tratament trebuie să aplice mărturiilor trecutului, pentru ca atât el, cât și cartea să iasă „sănătoși” din această aventură istoriografică. Și cartea și autorul au ieșit zdraveni din atelier, cea dintâi pentru confruntarea cu cititorii, iar cel de-al doilea pentru înfruntarea cu viitoare subiecte de cercetare.

Domeniul abordat în prezenta lucrare are cu adevărat vocație interdisciplinară, cuvânt la mare modă în ultimele decenii, intersectându-se îndeaproape cu alt domeniu al cunoașterii, medicina; însă, Sorin Grigoruță a optat pentru a păstra cuvântul istorie în prim-plan, străduindu-se să întocmească o lucrare de istorie, și nu o lucrare de istorie a medicinei. De aceea, se poate ca unii medici, interesați de subiect, să rămână oarecum dezamăgiți de faptul că tânărul cercetător de la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” a dorit să ajungă doar doctor în istorie, nu și doctor sau medic în adevăratul sens al cuvântului. Dar cine știe, e încă foarte tânăr!

Pentru a ajunge la capătul acestui drum, Sorin Grigoruță a trebuit să-l identifice, să-l îngrijească cum se cuvine și să-l îmbunătățească. Ca să-l identifice nu i-a luat mult timp, pentru că subiectul a trezit interesul multor istorici din generații diferite, fapt care se poate lesne observa din bogata bibliografie a cărții. Am remarcat demult și remarc și acum maturitatea științifică cu care autorul a judecat contribuțiile predecesorilor: i-a înconjurat cu respect pe istoricii și medicii interesați de istorie, care au îngrijit cum se cuvine subiectul; și i-a ocolit, atât cât s-a putut, pe pasionații sau impostorii, după caz, care au „omorât” subiectul, evitând polemicile inutile, care nu ar fi făcut decât să încarce, savant ce-i drept, aparatul critic. Puțin mai grea a fost, pentru Sorin Grigoruță, identificarea locului prin care să intre pe acest drum, precum și a locului pe unde să iasă. A ales, ca punct de intrare, cumpăna dintre secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, aducând drept justificare schimbarea înceată de calitate și de cantitate a mărturiilor păstrate, privitoare la boli și la remediile lor. Alegând așa, a evitat monotona repetare a lucrurilor demult spuse în cărțile și studiile înaintașilor. Iar ca punct de ieșire, Sorin Grigoruță a ales o altă cumpănă, dar nu a cronologiei, ci a istoriei românești, anul 1831. Acest an a adus cu sine sfârșitul ultimei epidemii de ciumă din șirul lung pe care l-a cunoscut Moldova, dar și începutul domniei Regulamentului Organic, cu toate bubele și frumusețile sale!

Ca să îngrijească drumul ales, Sorin Grigoruță a avut nevoie de mult material, pe care l-a scos, cu o hărnicie și o tenacitate demne de toată invidia, din muntele de volume de documente și studii, strânse și scrise de precursori; și l-a identificat în veritabilul lanț muntos, format din fonduri și colecții de documente, adunate în arhive și biblioteci, unele de către începătorul arhivelor moldovene Gheorghe Asachi (iată una dintre „frumusețile” Regulamentului Organic!), și

nefolosite de generațiile care au urmat, pe de o parte ca să nu-l supere pe bătrânul Asachi, pe de altă parte pentru a lăsa și celor din urmă generații și unuia dintre vârfurile ei, Sorin Grigoruță, bucuria descoperirii! Dar bucuriile în cercetarea istorică nu prea vin precum câștigul la loto, o *folha seca* sau o paradă a lui Gianluigi Buffon, ci necesită multă și zăbavnică muncă, îmbinată cu o atentă căutare și neconținută ascuțire a uneltelor. Iar unealta de căpetenie, asemănătoare cu șpaclul arheologilor, dar folosită de istoricii altor timpuri ale istoriei românești, este paleografia româno-chirilică. Autorul a reușit, într-un timp relativ scurt, să înfrângă toate potrivniciile acestei îndărătnice unelte (era să-i zic *cinie*, așa cum spuneau oamenii din acea vreme!), cu ajutorul căreia a descoperit cea mai mare parte a materialului din care a construit această carte. Pentru a ajunge un bun paleograf, cercetătorul științific, Sorin Grigoruță, a beneficiat de ajutorul colegilor din colectivul de istorie medievală și editare a izvoarelor de la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” (Silviu Văcaru, Marius Chelcu și Cătălina Chelcu), dar și de suportul profesorului Mircea Ciubotaru, al colegilor de la Arhivele Naționale Iași, în special Ina Chirilă și Mihai Mârza, și, *last but not least*, de susținerea autorului acestor rânduri.

Ca să îmbunătățească starea drumului ales, Sorin Grigoruță a ordonat cu grijă materialul adunat, l-a împărțit după cantitate și după calitate și a văzut că nu poate lucra la un drum cu o singură bandă sau la o carte dintr-o singură bucată, cu aspect monografic, ci la un drum larg, cu mai multe benzi: patru în cazul de față, toate ducând într-o singură direcție și acoperind foarte bine subiectul cercetării – bolile, epidemiile și asistența medicală în Moldova în secolul al XVIII-lea și primele trei decenii ale secolului următor. Odată materialul adunat și organizat, autorul a dus treaba până la jumătate, însă pentru cealaltă jumătate, scrierea și redactarea cărții, a avut nevoie și de alte calități, pe lângă hărnicie și tenacitate, pe care a avut norocul să le găsească în sine și să le folosească, astfel că a elaborat o lucrare clară și cursivă, lipsită de cețuri și întorsături inutile.

Înainte textului, Sorin Grigoruță a așezat, așa cum este obiceiul, o repede privire asupra subiectului, suficient de liniștitoare pentru a ne da seama cât a înțeles alcătuitorul din problematica abordată, dar neliniștitoare pentru cei care ar dori să citească doar *Introducere*, pentru că aici sunt doar în treacăt expuse cărți importante din bibliografia străină, utilă pentru a vedea din ce și cum își fac alții drumurile. Deși este succint prezentată în *Introducere*, bibliografia apuseană a subiectului este folosită, atât cum și atât cât trebuie, pe întreg cuprinsul lucrării. De asemenea, trebuie să spun că mai este un motiv, nu chiar atât de banal, pentru care lectura s-ar putea repede sfârși după *Introducere*, care este cât se poate de evident din titlu, și anume tema cercetată: ce este foarte departe de ceea ce s-ar numi un subiect „frumos”, „cuminte”, „ușor”, fiind unul mai peste tot zguduitoare, pentru că tratează suferința umană și drumul, de multe ori îngrozitor, către ultimul liman. Pentru a fi mai convingător, vă spun că în această carte se istorisește despre... ciumă!

Capitolul I a fost consacrat bolilor endemice și bolilor epidemice în intervalul 1700–1831. Prima parte, cea a bolilor endemice, este, emoțional, mai ușor de parcurs, pentru că sunt adunate boli obișnuite, precum și suferințele cauzate de îngrămădirea anilor. Aici, autorul coboară și către mijlocul secolului al XVII-lea, înregistrând câteva cazuri de oameni, de la țărani și negustori până la boieri și domni, loviți sau atinși de boli mai ușoare, o „troahnă”, sau mult mai grele, epilepsia, orbațul etc., nescăpându-i nici cel mai cutremurător caz de chin al unui domn, aflat în pragul morții, chin povestit, zi cu zi și ceas cu ceas, de duhovnicul său; este vorba despre moartea, în 1668, la Sittin, în Pomerania, a fostului domn al Moldovei, Gheorghe Ștefan. Un alt aspect interesant, asupra căruia ar merita stăruit, este preeminența preotului în fața doctorului și a vindecătorului în fața doctorului, și chiar absența celui din urmă din preajma bolnavilor. Era vremea când moliftele și descânțele, încreștinate sau nu, îl însoțeau sau îl întorceau pe bolnav din drumul către moarte. Vor fi fost și cazuri mai grele, vor fi fost și nebunii (gen cazul Tanacu), dar și atunci trebuiau ascunse după dealuri! Aceste aspecte sunt așa cum se cuvine înfățișate, pentru că sunt chei cu care deschidem și înțelegem acele vremuri și supraviețuirile lor până în ziua de astăzi (amintesc aici, spre exemplu, interesanta carte a Emanuelei Timotin, despre *Descânțele manuscrise românești <secolele al XVII-lea – al XIX-lea>*, București, 2010). Partea a doua a capitolului, bolile epidemice, a fost concepută în trepte. Mai întâi sunt strânse bolile grele, dar cu care omul poate, uneori cu noroc, conviețui sau chiar le poate supraviețui: vărsatul, frigurile, sifilisul; apoi, vine rândul unuia dintre „călăreții Apocalipsei”, ciuma, care nu ajungea în Moldova

singur, ci împreună cu războiul, cu foamea și cu „omorul”. Autorul a adunat cu atenție tot ce au aflat istoricii și foarte, foarte mult din ce păstrează arhivele despre acest crâncen flagel, a explicat cauzele, a arătat eforturile statului de stăvilire a răspândirii bolii (unele dintre ele de-a dreptul remarcabile), a identificat toate efectele demografice, sociale, familiale, însă totul cu un ton rece, dominat de raționalitate și de stăpânire de sine. Sunt sigur că, în lucrările viitoare, consacrate unor subiecte asemănătoare, paginile vor fi stropite, măcar pe alocuri, cu mai multă emoție, cu cuvinte mai vii și mai tari, în măsură să ne facă părtași la incredibila suferință a oamenilor și a comunităților; și să facă trecerea dinspre istorie spre literatură sau dinspre Iașii din această carte spre Oranul lui Albert Camus și Londra lui Daniel Defoe.

În capitolul al II-lea, *Continuitate și schimbare. Asistența medicală în Moldova veacului al XVIII-lea*, tensiunea mai scade, pentru că Sorin Grigoruță nu ni-i aduce în față pe cei care suferă, ci pe cei care alină suferința, în diferite grade și în diferite moduri (bărbieri, chirurgi, farmaciști) și pe cei care îi culeg rodul ultim (cioclii). Bărbierii, al căror meșteșug este de neapărată trebuință, au lăsat urme destul de multe în documentele păstrate, începând cu secolul al XV-lea. Autorul i-a căutat pe bărbieri, fără să găsească vreun Figaro, vreun călău sau vreo bărbierită printre ei, și a încercat să-i prezinte la un loc cu meșteșugul lor; astăzi am spune cu competențele lor cele mai înalte, care îi apropie de chirurgi, iar nu de simplii mănutoiri ai briciului. Chirurșilor, Sorin Grigoruță le-a consacrat o mare parte din munca sa, care se regăsește și aici, atât prin prezentarea generală a artei lor, cât și prin expunerea carierei chirurgului Johann Benedict Lochman, precum și în capitolul dedicat celor trei biografii de medici. De la bisturiul chirurșilor, autorul a trecut la mojarul spișerilor, la înfățișarea farmaciilor și farmaciștilor din vremea supusă cercetării sale. Am întâlnit și eu destul de multe rețete scrise pe la începutul secolului al XIX-lea; de aceea, pot spune, pe de o parte, că scrisul medicilor și farmaciștilor era la fel de ezoteric ca și cel de astăzi, iar pe de altă parte că n-ar fi fost fără folos ca una sau două să fie cuprinse în *Anexe* cărții. La fel, un alt subiect interesant, ce-i drept eu am găsit informație despre el în anii imediat următori anului 1831, ar fi fost cercetarea listelor de doctorii interzise la vânzare (unele dintre ele nu și-au schimbat, și nu aveau cum să-și schimbe statutul, până în ziua de astăzi). Tot aici, Sorin Grigoruță a valorificat mărturiile publicate și cele inedite rămase din trecerea prin viață și prin „spișerie” a unui celebru „spișer” botoșănean: Johann Gorgias, alcătuind un studiu frumos și temeinic despre un vârf al elitei botoșănene de după pierderea nordului Moldovei și trecerea acestui oraș pe locul al doilea între orașele țării. Capitolul se încheie într-un ton sumbru, prin prezentarea unei „bresle foarte de treabă la îngroparea morților” – cioclii. Deși titlul este pus între ghilimele, el ar fi trebuit mai bine explicat, pentru că intervenția ciocliilor în ritualul funerar se vedește mai ales în vremea epidemiilor, pentru că nu dețineau un fel de firme de pompe funebre prin târgurile Moldovei; în afara „marelui omor”, cauzat de epidemia, familia și Biserica aveau un rol determinant în întregul ritual funerar. De altminteri, până mai ieri, în niciun sat din Moldova, și chiar în mahalalele orașelor, firmele de pompe funebre nu aveau clienți.

În capitolul al III-lea, *Medicii. Activitate profesională și evoluție socială*, Sorin Grigoruță părăsește de tot teoria și trece la reconstituirea vieții și activității unui mic grup, dar important prin nume, de medici ieșeni: Dracache Depasta, doctorul Fotache și Eustathius Rolla. După părerea mea, sunt trei portrete impecabile, în realizarea cărora Sorin Grigoruță a pus toate leacurile pe care le are la îndemână un istoric, astfel că îmi este greu să completez sau să diminuez măcar unele dintre nuanțe. Autorul i-a urmărit pe medicii săi în toate ipostazele vieții, în cele văzute, ba chiar și în cele nevăzute, intrigi, comploturi, transmitere de informații etc., astfel că la biografiile lor rămâne prea puțin de adăugat în viitor. Cartea se încheie cu un capitol dedicat *Asistenței medicale publice: „bolnițe” și spitale*. În primul caz, remarc precauția cu care Sorin Grigoruță a abordat subiectul „bolnițelor”, care a fost tras de-a lungul vremii când de tot în spațiul privat-mănăstiresc, când în spațiul public-statal; iar în al doilea caz observ că Sorin Grigoruță nu s-a mărginit să povestească bibliografia bogată adunată în jurul Spitalului Sf. Spiridon, ci să ofere propria interpretare privitoare la „moașele” care au asistat la nașterea spitalului și la felul în care acesta a crescut până spre vremea ocupației rusești, care a adus Regulamentul Organic.

În încheiere, autorul a rafinat câteva „considerații finale”, drept sfârșit al primului său drum auctorial, după care a așezat un foarte util glosar, o întinsă și bine cumpănită bibliografie, un grup

de *Anexe* și un foarte bun *Indice*. Și tot la final, ca prezentator al cărții, pot spune că lucrarea este o deplină reușită istoriografică. Ea nu lasă nici o urmă de gust amar, așa cum erau doctoriile de pe vremuri, ci, dimpotrivă, lasă să se vadă dovada deplină a începutului unei frumoase cariere istoriografice pentru autorul ei, Sorin Grigoruță.

Petronel Zahariuc

MIHAI CHIPER, 1848. *Memorie și uitare în România celei de-a doua jumătăți a secolului XIX*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015, 358 p.

Investigând posteritatea unor fenomene insurecționare, ne este greu să identificăm, cu maximă certitudine, elementele ce provin din memoria revoluției de la 1789, a revoluției de la 1830, a „primăverii popoarelor” de la 1848 ori a Comunei pariziene de la 1871. Câte lucruri întâmplare mult mai târziu ori mult mai devreme nu sunt incluse, ca gesturi arhetipale (tribune, baricade, steaguri tricolore, jurăminte publice, zvonistici), în amintirea evenimentului ce ne pare nouă primordial, de parcă toți și toate s-ar fi sincronizat cu acesta? Răspunsul nu poate fi unul singur, pentru că fațetele unui fapt istoric sunt infinite, el continuând să crească în complexitate pe măsură ce timpul îl îmbătrânește, îndepărtându-l vertiginos de noi. Totuși, colegul nostru Mihai Chiper nu s-a lăsat descurajat de imensul amalgam de amintiri, certuri și presupoziii ce înconjoară pașoptismul românesc, publicându-și teza de doctorat în 2015, la Editura Universității „Al. I. Cuza”, sub titlul *1848. Memorie și uitare în România celei de-a doua jumătăți a secolului XIX*. Ea pornește de la un interviu din 1998, în care Adrian Marino vorbește de o anumită nevoie de pașoptism. Ceea ce l-a îndemnat pe Mihai Chiper să se întrebe: cum ajunge un om să regreseze într-un trecut atât de vechi – ce nu face parte din propriile antecedente biografice – și să-l creadă încă valabil pentru el și pentru cei din jurul său? Ce sedimente culturale și ce deprinderi memoriale au fixat anul 1848 în memoria colectivă, în așa fel încât el să aibă pentru toată lumea cam aceleași înțelesuri: resurrecție, primenire, reconstrucție, aducere la zi a idealurilor și putințelor noastre? Pretextul cărții acesteia este, așadar, revoluția de la 1848. Cu ce mai ajută ea astăzi? Mihai Chiper nu ne dictează niște concluzii, propunându-și cu totul altceva: ne arată cum acelor fapte li s-au impus *rememorări* ce le închideau în prezentul foștilor protagoniști; pentru ca, ușor-ușor, ele să accepte completări indirecte și, prin aceasta, *istoricizări*; adică să se deschidă către propriul trecut, de unde veneau, pe nesimțite, detalii în plus. Pentru pașoptiști, ele nu erau neapărat noi, unele fiind acceptate încă din timpul vieții, altele fiindu-le puse în seamă abia după sfârșitul ei. Istoricii marxizanți s-ar gândi să denunțe, și în cazul de față, încă un flagrant delict de „inventare a tradiției”. Deși niciunul dintre strămoșii noștri nu a participat la arderea Arhondologiei, pașoptismul exemplifică foarte bine ceea ce germanul Reinhart Koselleck numea, în franceză însă, *l'expérience de l'histoire*. Ar fi deci vorba de o comunitate de trecutori ce se concurează îndelung, până când, o târzie acomodare le aduce la un minim numitor comun și le face familiare nouă, celor de azi; autorul cărții pe care o prezint vorbește, mai frumos, de o *istorie socială a amintirii*. Se gândește la o sensibilitate devenită colectivă nu prin impactul primar al evenimentului concret, ci prin transmiterea răbdătoare, de la martorii oculari la urmașii urmașilor lor, a unor trăiri legate de acesta, fie că e vorba de entuziasme, fie că bănuim niște remușcări; reînnoite, ele anulează distanțele temporale, permițând co-prezența emoțională a eroului din 1848 cu aceea a comemoratorilor săi din 1898. *Istoria* pașoptismului intră inevitabil în conflict cu *memoria* lui. Căci encomiastica ocazională nu mortifica pașoptismul, ci îl repunea în controversă, confruntare și concurență, racordând neștiința celor mai tineri la indeciziile celor mai vârstnici. În fine, când empatia se mai stinge, pașoptiștii pot fi puși sub lupă. După zeci și zeci de ani, istoricii judecau deci faptele și atât, vârnând, cu răceală, *consecințele* acestora, probabil dezamăgitoare, și nu *motivațiile* lor, cu siguranță generoase.

În paginile acestei lucrări, autorul ne vorbește despre felul cum ne situăm în descendența unui fapt istoric; adică urmărește acei actori politici care își sensibilizează contemporanii, poate amnezici, spre a impune un episod anume drept eveniment instaurator, în ale cărui consecințe, cine știe, poate, mai trăim încă. Sau poate că refuzăm configurarea acestui trecut comun, dând

dreptate unuia și ripostând neapărat altuia, spre a sfârși cumva previzibil, adică elogiindu-ne pe noi înșine. Și totuși, cercetând asiduu modalitățile prin care ne-am amintit ori ne-am uitat pașoptiștii pe durata unei jumătăți de veac, de la 1848 la 1898, Mihai Chiper ne arată cum o societate poate să ignore totalmente un fapt notabil ori, dimpotrivă, dacă vrea, poate să transforme o întâmplare a câtorva într-o poveste a tuturor. Autorul ne familiarizează cu termenii analizei sale, trecându-ne de la *memoria culturală*, a scrisorilor și a memorialisticii revoluționarilor, la *memoria socială*, a înmormântărilor, comemorărilor, statufierilor sau polemicilor din spațiul public, spre a se opri apoi la *memoria istorică*, din cărți, manuale, calendare; cum s-ar spune, un traseu memorial invers, pentru că, de obicei, totul pleacă de la memoria istorică, aceea a specialiștilor în domeniu, spre a se răzbate, cu greu, spre memoria socială, a cetățeanului obișnuit. De regulă, el, cetățeanul-elev, exersa această cunoaștere canonizată într-un cadru instituțional ce-i recompensa efortul. Mai precis, cei trecuți prin școală dobândeau un corpus de informații, omologate academic, despre un eveniment sau o epocă. Dar această procedură cognitivă nu se potrivea revoluției pașoptiste: ea neconstituind atunci un trecut adjudecat, ci unul în veșnică schimbare și reevaluare, s-a menținut în atenția socială mai degrabă prin narativizări concurente și nu prin certitudini acceptate de toți „veteranii”.

Memoria revoluțiilor de la 1848 în spațiul românesc nu a fost ușor de conservat și această realitate pare cu atât mai paradoxală cu cât, în secolul al XX-lea, Unirea de la 1859, reforma agrară din 1864 sau Independența recunoscută în 1878 au fost prezentate deseori ca reiterări sau recidive ale programului pașoptist. Sunt atribuiri tardive devenite obișnuite de limbaj, care transformau anul 1848 într-un început radical pe care românii nu și-l conștientizaseră din capul locului. Autorul distinge două mari etape de efervescentă comemorativă a pașoptismului: perioada domniei lui Al. I. Cuza și semicentenarul Revoluției din 1898. Aniversarea revoluției s-a axat îndeobște pe data de 11 iunie, după dorința expresă a guvernului revoluționar. De ce nu 9 iunie, data declanșării revoluției, ci 11 iunie, zi a „renașterii naționale”? Aniversarea momentului 11 iunie 1848 nu avea în vedere condamnarea trecutului, ilustrând mai curând întemeierea unei noi ordini, una constituțională, legitimă. Revoluționarii nu erau deci anarhiști dispuși să trimită la eșafod reprezentanții Vechiului Regim fiindcă proveneau chiar din rândurile lor. Prin urmare, nu au dorit să marcheze sfârșitul unei epoci, cât mai ales debutul alteia.

Procesul comemorativ a început în exil și a fost oficializat imediat după Unirea din 1859. Liberalii radicali recurgeau la amintirea anului 1848 pentru a face din ea un precedent și un program de acțiune contra conservatorilor, „roșii” fiind nemulțumiți că transformările așteptate de la statul național nou constituit erau departe de așteptări (reforma electorală, agrară). Până la 1898, instituționalizarea memoriei este fragmentară și incoerentă. Nu aflăm un „consens” minimal din punct de vedere academic, politic, educațional. Și vorbind despre „politici ale memoriei”, Mihai Chiper subliniază că revoluția de la 1848 își pierdea latura aniversativă imediat după căderea lui Cuza, revenind timid în programele școlare după 1875, în manualele lui Grigorie Cristescu și George Radu Melidon; dar fără a se bucura însă de o imagine prea favorabilă. În 1886, în timp ce liberalul D. A. Sturdza era ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Grigore Tocilescu primea însărcinarea de a alcătui un manual de istorie, care avea să cunoască mai multe ediții până în 1900. Tonul favorabil pașoptismului se observă mai puțin în prima ediție, din 1887, fiind totuși evident abia în aceea din 1895. Privite ca principală formă de instituționalizare a memoriei lui '48, manualele lui Tocilescu erau, în mod previzibil, atacate de conservatori. Aceștia fuseseră campionii uitărilor de orice fel, menținându-le cu succes până la 1859. Cu o singură mențiune însă: în 1898, la aniversare, ei s-au inserat totuși în mitul pașoptist, invocând două argumente: 1) revoluția fusese inițiată de membri ai unor familii boierești din acea vreme, Crețuleștii, Ghiculeștii, Filipeștii, Câmpinenii, Goleștii, Grădiștenii, Bălăcenii; prin urmare, atacau „legenda” unei revoluții a burghezilor și a țărănilor, uniți contra boierilor; 2) nu existase un antagonism între boieri și țărani, conservatorii răstălmăcind programul revoluționar și citindu-l în cheie exclusiv națională, anti-rusă.

Cartea lui Mihai Chiper ne mai spune că filiațiile dintre pașoptism și modernizare nu au părut dintotdeauna de la sine înțelese, intrarea anului 1848 în circuitul ceremoniilor patriotice, în calendare, în manuale sau, mai dificil, în cărțile de istorie – care presupun, totuși, anumite

certitudini – este rezultatul unor anamneze și polemici de mai multe decenii. Mihai Chiper se ocupă de modul în care românii din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și-au construit o idee de *istorie recentă* (sau imediată cum îi spun francezii), întinerind-o, verbal, prin controverse, dar îmbătrânind-o, simbolic, prin funeralii, comemorări și apoi prin statuile ridicate tinerilor „zavergii” de odinioară. Pașoptismul a avut o memorie imediată extrem de zbuciumată, fiind mereu în pericol de a avea doar o *postumitate*, nu și *posteritate*; căci revoluția era luată de la capăt ori de câte ori frunțașii săi își disputau legitimitatea evocării acesteia sau, mai rău, își disputau unele episoade, consumate din vina unora ori petrecute din meritul altora. Dacă revoluția era, practic, reactualizată prin confruntările comilitonilor de la 1848, dispariția fizică a unuia dintre ei punea o anumită distanță față de revoluție, îndemnându-i să înlocuiască riposta cu problematizarea. Armistițiul discursiv, care se instaura în împrejurări funebre, prilejuia bilanțuri parțiale, noi selecții ale faptelor și alte valorizări ale protagoniștilor. Ajunși între timp oameni de stat, căuzașii de altădată se străduiau să stabilizeze măcar o parte a percepțiilor despre revoluție, negociindu-le și ajustându-le intens, pentru a obține un consens măcar temporar despre cele reușite sau nu la 1848. Memoria pașoptismului a fost multă vreme ambiguă și chiar periculoasă pentru cei implicați. Ideea că participarea la acele evenimente ți-ar fi garantat o carieră politică strălucită este o ipoteză de lucru falsă, iar Mihai Chiper nu cade în această capcană. De exemplu, în 1873, cu ocazia funeraliilor, și în 1912, la inaugurarea statuii sale, Alexandru Ioan Cuza era omagiat în fel și chip, dar nu ca revoluționar moldovean. Luând ca pretext rememorarea revoluției de la 1848, viața politică românească din a doua jumătate a veacului al XIX-lea se obișnuia cu o practică occidentală, *panteonizarea*, aplicată și altor evenimente, nu neapărat revoluții. Românii se învățau cu o *cultură politică a reamintirii*, grație căreia își construiau un trecut ideal, pacificat și consensual. Dar cum anume? Pe măsură ce deceniile treceau, elanul comemorativ „cobora”, mai întâi, în *trecuturi îndepărtate*, bănuindu-se că în jurul antichității daco-romane și al medievalității se conturase deja un acord social. Mai apoi, datorită eforturilor de a ritualiza memoria unor episoade contradictorii, reamintirile „urcă” spre din *trecuturi recente*, 1848 și 1866, români fiind deprinși fie să le admire, fie să se concilieze cu ele. Așa o să înțelegem și tăcerile legate de etapa revoluționară a biografiei lui Cuza. Pașoptismul părea, în cazul său, mai mult o *felix culpa* decât un merit indiscutabil, abia cursul ulterior al evenimentelor dând dreptate „bonjuristilor” și reabilitându-i *à rebours*. Apoi, dacă Al. I. Cuza ar fi fost consacrat ca un executor al programului de la 1848, ce rost ar mai fi avut „revoluția” de la 11 februarie 1866?

Din exersarea rememorărilor rezultau, așadar, precedente istorice cărora li se găseau, pe parcurs, tot mai multe analogii, preferându-se rupturi temporale a căror importanță românii nu o sesizaseră la vremea producerii lor; astfel, ele pătrundeau și se instalau definitiv în noțiunea de *trecut istoric* pe care și-o făceau noile generații, necontemporane cu isprăvile căuzașilor. Mihai Chiper subliniază însă că tentativa de a uniformiza relatările despre 1848 eșua constant, nearmonizarea discursurilor reflectându-se în apariția grijii de a se transfera, de la bătrâni la tineri, versiuni diferite despre 1848: pentru unii, sfârșitul secolului al XIX-lea era încă postrevoluționar, venind în continuarea directă a evenimentelor de la mijlocul veacului al XIX-lea, în timp ce, pentru alții, anul 1848 trebuia să rămână un accident, o pauză brutală în dezvoltarea organică, progresivă și cuminte a societății românești.

Conta oare, într-o campanie electorală din anii 1890, ce făcuseși cu zeci de ani în urmă, în 1848? După cum ne arată Mihai Chiper, se pare că da. Românii vorbeau prea puțin despre *inamicii* revoluției și prea mult despre *trădătorii* ei; nu discutau mai deloc despre *adversarul extern*, dar cheltuiau multă cerneală pe seama *dușmanului intern*. În acest sens, personaje „de mijloc”, gen Ion Heliade Rădulescu, erau de mare folos în construirea unor antiteze, multe dintre ele retroactive, adică inexistente în 1848. Coerența istorisirilor despre 1848 este sabotată mereu de o anumită *culpă civică*: o șovăire reproșabilă oricui, o moderație inoportună, o pactizare, poate, involuntară sau, poate, nu, cu „reacțiunea”. Se părea că nimeni nu putea să iasă de sub umbrela aceleași vinovății, pașoptiștii legându-se ca grup *post factum*, mai mult prin acuzațiile reciproce decât prin amintirea luptelor pe o baricadă comună. Mihai Chiper observă coagularea unei *culturi a rechizițiilor politice*, retorica aferentă obișnuindu-ne cu uzajele sociale ale stigmatizării celuilalt. Iar principala trăsătură a acestui discurs culpabilizant stă tocmai în caracterul lui

revocabil și ambivalent, moderatul-trădător de astăzi putând deveni cumpătatul salvator de mâine. Altminteri, mult hulitul Heliade Rădulescu ar fi rămas fără statuia din București, inaugurată în 1880, la numai opt ani de la moartea cărturarului (1872).

Pentru unii, principala formă de rememorare a pașoptismului era invocarea unei moșteniri, a unui testament neîmplinit, pe când, pentru alții, orice reformă votată, finalmente, în parlament, era cel mai bun prilej de a declara că revoluția luase, încă o dată, sfârșit. Vrând-nevrând, anul 1848 era impus, retrospectiv, ca moment zero al modernității noastre. Privită poate nostalgic, la 50 de ani după, de la nivelul anului 1898, revoluția adusese un alt timp, regenerat, ce ne ritmase altfel existența, măsura adecvării noastre la „vremile cele nouă” dând o continuă raportare la schimbările ce ar fi decurs din programul de la Islaz. Totodată, complexului nostru victimar i se oferea cuvenita ofrandă, evocarea sincopată a pașoptismului aducând la suprafață mereu alți oameni-cheie, alți nedreptățiți și alți suferinzi ai anului 1848; dar imputabili, cum altfel, guvernanților din partidul rival, întâmplător la putere în anii 1890. Important este că dreptul exclusiv de a vorbi despre revoluție nu a fost adjudecat de nimeni, decesul lui Bălcescu – în exil și anonim – răpind celorlalți șansa de juca rolul intransigentului, al revoluționarului pur, dezamăgit de comilitoni mărginiți. Astăzi știm că istoria pașoptismului a inclus mulți *participanți*, dar a avut un singur *martir*, Bălcescu, el beneficiind, îndeosebi în secolul al XX-lea, de ascendentul moral pe care i-l dădea sacrificiul suprem. În viața noastră politică, crezuți pe cuvânt erau, poate, doar morții, supraviețuitorii făcând figură de trișori: nimeni nu rămăsese fără pată. Dar nici măcar Nicolae Bălcescu nu s-a bucurat de unanimitate în această istorie a merituoșilor de la 1848. Paradoxal, el nu a fost prea mult omagiat în secolul al XIX-lea, liberalii propulsându-i, ca pașoptiști prin excelență, pe I. C. Brătianu și C. A. Rosetti. Or, din perspectivă conservatoare, Brătianu și Rosetti jucaseră un rol minor în mișcare, ei nefăcând parte din Locotenența Domnească. Erau acuzați că își însușiseră meritele lui Ion Heliade Rădulescu, considerat de conservatori „părintele sufletesc al lui '48”.

Povestea pașoptismului românesc nu ne promite deci un deznodământ apropiat; oricum, ea nu se încheie acolo unde o lasă cartea colegului nostru Mihai Chiper, la 1898. Dintr-un studiu al său despre, atenție, *centenarul revoluției* vedem că, în 1948, pe aceeași câmpie de la Islaz, Emil Bodnăraș spunea că „democrația-populară” era singura aptă să concretizeze programul acelor visători de la mijloc de veac XIX. Aș încheia zicând doar că ultima reușită a colegului nostru Mihai Chiper onorează și reprezintă pe deplin Departamentul de istoria culturii din Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, mie revenindu-mi doar plăcerea de a o recomanda cititorilor.

Andi Mihalache

ALEXANDRU ZUB, *M. Kogălniceanu. Studii și note istoriografice*, București/Brăila, Editura Academiei Române/Editura Istros, 2017, 344 p.

Cum nu se putea mai bine, *bicentenarul Kogălniceanu* a fost marcat de Alexandru Zub cu o nouă carte consacrată marelui „învățat” și om de stat. Acum câțiva ani, cu același subtitlu de *Studii și note istoriografice* și la aceeași brăileană Editură Istros, atașată benefic, prin sânguința Profesorului Ionel Căndea, Editurii Academiei Române, a mai apărut o carte a distinsului istoric ieșean, dedicată „polihistorului” Nicolae Iorga. Noua carte ar putea fi considerată într-o anumită „serie zubiană”, cu titluri de gen eseistic sau notațional, precum *A scrie și a face istorie*, *Biruit-au gândul*, *Implicații istoriografice la Junimea*, *Vasile Pârvan – dilemele unui istoric*, *Cunoaștere de sine și integrare*, *Istorie și finalitate*, *Eminescu – glose istorico-culturale*, *Clio sub semnul interogației*, *Cantemiriana* etc. După cum, aceeași nouă carte s-ar cuveni să fie considerată și prin raportare la celelalte, una mai valoroasă decât alta, tot de Alexandru Zub și privind-l pe „marele Kogălniceanu”. Acele cărți, de la monumentală *Kogălniceanu istoric*, susținută de o acribioasă *biobibliografie*, la *Kogălniceanu – fondator al României moderne* și editarea volumului *Kogălniceanu. Opere – Scrieri istorice*, l-au impus, încă de prin anii '70 ai secolului trecut, pe autor, în prim-planul istoriografiei române contemporane. Un atare loc seniorial, studiosul de

ținută clasică și l-a consolidat prin încă multe și deosebit de valoroase contribuții istoriografice, de la „instrumente de lucru”, volume tematice și ediții critice la exemplare exegetice, precum *Vasile Pârvan – efigia cărturarului*, *A. D. Xenopol – istoriografia română la vârsta sintezei*, *De la istoria critică la criticism*, *Istorie și istorici în România interbelică*, *Istoriografia română sub dictatură*, *Discurs istoric și tranziție*. Toate asemenea contribuții, deodată, se înțelege, cu cele privindu-l pe Kogălniceanu, se constituie într-o autentică sinteză de *istorie a istoriografiei române*.

A cuvânta, așadar, despre noua carte a lui Alexandru Zub, dedicată lui Kogălniceanu, nu poate fi decât un lucru reconfortant, dar și copleșitor. Simpla lectură a cărții reconfortează, prin claritatea discursului, bogăția de date și idei, acuratețea expresiilor și iluminata dreaptă judecată. Cititorul se vede însă confruntat cu probleme de cunoaștere istoriografică, simțindu-se adeseori copleșit de exigențele decelării valorice a cărții în orizontul unei opere de autor dispuse prin titluri și tematici în mod constelar, și nu disparat ori repetitiv, cum frecvent se întâmplă la istorici din zilele noastre. Pe mai ales cititorul avizat asupra vieții și operei lui Kogălniceanu, cartea de specială referință, aici, îl conduce, aproape ca de la sinea lecturii ei, spre altele, de Alexandru Zub, și nu numai de acesta, pe teme de istorie modernă.

Cum însuși autorul mărturisește, cartea a rezultat dintr-o „strângere laolaltă, editorial, a unor contribuții personale, risipite în diverse publicații, greu de găsit astăzi până și în marile biblioteci”. Ea s-a asimilat și întâmplării omenеști că „aniversările cu sens înalt simbolic solicită mai intens atenția istoriografiei”. Printr-un liant auctorial de finețe, *studiile și notele* par situabile în cinci sau șase părți tematice, neintitulate. Cele dintâi i s-ar bine-cuveni titlul *Sentimentul istoriei*, în răsfrângerile căruia, la 1867, tânărul Zub „a văzut” personalitatea lui Kogălniceanu. Paragraful de început al textului de atunci ar putea fi „socotit”, în vederile autorului, „și azi ca o sugestie valabilă”: „Rememorând lunga țesătură de fapte și atitudini care fac din Kogălniceanu un precursor și un ctitor venerabil, biograful constată că ceea ce i-a stimulat mai ales energia combativă, ceea ce i-a dat tărie în înfruntarea asperităților inerente unei epoci de radicale prefaceri, a fost un profund sentiment al istoriei, trăit cu fervoare unică și înfățișat generațiilor mai tinere ca o sursă de energie și un criteriu de valorificare a propriilor acte. Istoric și om politic animat de idei avansate, adesea surprinzător de noi pentru vremea și țara sa, literat și ziarist de prestigiu, oricare ar fi ipostaza realizării sale, Kogălniceanu ni se înfățișează conștient de valoarea momentului și actelor proprii, pe care le proiectează pe fundalul istoriei. Poate niciunul din marii noștri bărbați n-a trăit sentimentul acesta atât de acut și n-a ținut să-și considere fiecare gest în perspectiva timpului. Apelul frecvent la mărturia istoriei și la judecata viitorului apare, în această lumină, cu totul firesc. E o tentativă permanentă de integrare a înfăptuirilor prezente în cadre de bronz ale istoriei, înțelegă ca o *magistra gentium* și ca un tribunal infailibil” (*Kogălniceanu și sentimentul istoriei*). Sub semnul lui Clio, au fost reevaluate scrieri ale lui Kogălniceanu de pe la 1846, cu deosebire *Moldavie. Récit des troubles de Jassy pendant les journées du 24, 25, 26 Janvier 1846, publié par Georges Dairmvaell*, Paris, Edmond Albert, „un protest, conservat fragmentar, contra abuzurilor administrației lui Mihail Sturdza”. A fost relevată și colaborarea lui Kogălniceanu cu episcopul Melchisedec, dată și de broșura *Jertfa pentru unirea Principatelor*, din iunie 1856, cu „larg răsunset în epocă” (*Kogălniceanu și Melchisedec*). Altor scrieri, de la 1848, din Epoca Unirii, de la 1867–1869 și 1882, le-a fost clarificată paternitatea kogălniceneană și semnificația lor, la interferența argumentului istoric cu „facerea politicii” (*Scrieri necunoscute ale lui M. Kogălniceanu; Cugetul țării și Steaua Dunării* etc.).

Deosebit de interesantă este partea cărții ce redă „întâlniri” ale lui Kogălniceanu, în idei și convingeri, cu înaintași, contemporani și urmași ai săi, mai toți personalități de prim rang ale culturii sau chiar ale înfăptuirii publice moderne. Între Kogălniceanu și A. D. Xenopol, „întâlnirile” au avut semnificații aparte. Din școli cam asemănătoare, ambii și-au însușit bine „miezul juridic” pentru abordarea unor mari probleme ale trecutului istoric ori implicarea în dezbateri asupra cursului societății moderne. Momentan, în 1866, „s-au întâlnit” în viața parlamentară, pentru ca, peste doar cinci ani, la Putna, să se numere amândoi printre cei ce au scris o pagină aparte în cronică celebrațiilor naționale. Xenopol i-a urmat lui Kogălniceanu la Academia Română, acolo unde, cel ce deschisese, în 1843, noi orizonturi ale istoriografiei noastre moderne, a avut rolul decisiv în premiera monumentalei *Istorie a Românilor în Dacia Traiană* (A. D. Xenopol și

M. Kogălniceanu. Marginalii). Din perspectiva „cercetării comparate a două personalități”, a putut fi relevat faptul că N. Iorga l-a considerat pe Kogălniceanu „deschizătorul său de drum”, atât la nivelul preocupărilor culturale, cât și la cel al considerării rostului națiunii moderne, ca entitate „organică”, pretabilă mai curând „lucrării de sine”, fundamental creatoare, decât „fracturilor istoriei” (*Kogălniceanu și Iorga – note istoriografice*). De la mare distanță temporală, „o dublă analogie” a legat, „în gândul” lui Al. Zub, „numele lui Cantemir de acela al lui Kogălniceanu”, una privind „relativa similitudine a epocilor în care le-a fost dat să acționeze pe tărâm politic”, iar o alta ținând de „efortul cărturarilor de a-și recomanda țara și poporul lumii din afară” (*Cantemir și Kogălniceanu*). Preocupări de istorie ecleziastică au făcut ca „să se lege” și numele lui C. Erbiceanu (*O scrisoare a lui C. Erbiceanu – 1880*) sau cel al lui N. Cartoian, pe coordonate „ale studiilor” (*N. Cartoian și studiile despre Kogălniceanu*), de numele lui Kogălniceanu. Din „școala Ranke” și-au luat repere esențiale, cum probează Al. Zub, mai ales Kogălniceanu și A. D. Xenopol, pentru studiul veridic al istoriei și perceperea nuanțată a „timpurilor noi”, cu prioritate la dimensiunea culturală a acestora (*Ranke și spiritul organicist al culturii*).

Activitatea politică a lui Kogălniceanu și puternica rezonanță a numelui acestuia în posteritate (*Un nume pentru eternitate*) au beneficiat de comentarii pigmentate cu expresii de rădăcină, dar și străbătute de buna măsură a judecăților. Incursiuni reconstitutive ori imaginative spre arealuri mirifice („*Istoria, după Biblie...*”; *Un demers imagologic – „Spania”*) l-au surprins pe Kogălniceanu mult încercat, după propria sa mărturisire, de două mari „fascinații”, cunoașterea trecutului istoric și „priveștiștea lumii”. Iar unui atât de ilustru „personaj”, autorul cărții de față, prin studiile și notele „strânse laolaltă”, lasă să se înțeleagă că i se mai pot consacra gesturi și cuvinte cărora la *bicentenar* li se cuvin și sensuri celebrative.

Gheorghe Cliveti

ALIN CIUPALĂ, *Bătălia lor. Femeile din România în Primul Război Mondial*, Iași, Editura Polirom, 2017, 318 p.

Lucrarea la care mă refer este, de fapt, o carte pe care eu aș fi vrut să o scriu. Din fericire, ea și-a găsit la timp autorul potrivit, bine cunoscut pentru competențele sale incursiuni în domeniu: *Femeia în societatea românească a secolului al XIX-lea. Între public și privat* (București, Editura Meridiane, 2003); *Despre femei și istoria lor în România* (București, Editura Universității din București, 2004); *Istoria femeii din România în documente, 1866–1918* (București, Editura Universității din București, 2008). Nu este singura direcție de investigație a profesorului Alin Ciupală, de la Facultatea de Istorie a Universității din București, care s-a preocupat, de-a lungul timpului, de fenomene definitorii ale modernizării românești; ceea ce explică, o dată în plus, complexitatea și acuitatea analizei sale.

Cartea are o structură incitantă, care nu copiază tipicul consacrat al colajelor mini-biografice, grupate cronologic pentru „a umple” subiectul enunțat. Autorul și-a organizat expunerea în câteva capitole bine gândite: *Războiul cel Mare văzut de femei; Dragoste, sexualitate, erotism; Luptătoarele; Regina; Eroina*. Volumul beneficiază și de o bogată ilustrație, foarte puțin sau deloc vehiculată; din păcate, este exclusiv alb-negru, ceea ce reduce impactul preconizat al imaginilor.

Există o explicație istorică pentru această opțiune, la care autorul ține în mod special: anii Primului Război Mondial au însemnat, între altele, un adevărat triumf al cărții poștale. Se pare că au circulat atunci, în toate țările implicate, un număr absolut impresionant de exemplare (între 40 și 80 de milioane!). Ele îndeplineau variate funcții, dincolo de cea obișnuită, de informare concisă și (poate) mai rapidă. În analiza de față, ele sunt valorizate ca instrumente de propagandă, ca piese utile colectării de fonduri în favoarea militanților; mai pot ilustra, de pildă, modul cum își exprimau răniții recunoștința față de îngrijirea medicală primită, cum se creau și se păstrau legături între prizonieri și familiile lor, între soldați și „nașele” lor de război etc. Autorul a fost, probabil, stimulat de propria sa colecție de cărți poștale, suficient de coerentă în sine, pentru a-i sugera un flux inedit de reflecții și interogații.

Vorbind despre sursele istorice apelate, notăm faptul că Alin Ciupală face trimitere la o bibliografie absolut impresionantă, bine organizată în funcție de variatele categorii de izvoare. Adăugând și acribia notelor explicative ce însoțesc textul principal sau lista de ilustrații, ghidul cronologic de inițiere în factologia epocii sau indicele de la finalul volumului, înțelegem că avem de-a face cu o lucrare redactată cu toată acribia profesionistului, probând maturitatea unui istoric bine exersat, atât ca cercetător, cât și ca profesor.

Volumul ne propune o întrebare-cheie: *cum a fost războiul pentru femei?*; cum au văzut viața și moartea din jurul lor?; cum s-au văzut pe ele însele în acei ani de frământări?; cum au participat (sau nu?) la acțiunile direct legate de supraviețuire?; cum au trăit negările, tăcerile, inamicitățile, acuzațiile, vinovățiile, ironiile și eroismele? Este o întrebare-fluviu, poate prea solici-tantă pentru un lector comod. Dar autorul ne avertizează că luptele nu s-au încheiat odată cu înfruntările armate; consecințele anilor de confruntări efective, deși nu fac obiectul direct al cărții, trebuie avute și ele în vedere, pentru a înțelege mai bine, retroactiv, semnificația celor petrecute atunci. Între altele, autorul ne reamintește că mai discutăm și acum dacă și cum Marele Război a contribuit la evoluția proceselor de emancipare feminină din anii următori.

Deși cititorii sunt invitați, prin titlu, la o retrospectivă asupra realităților românești, aceasta este doar o probă de realism și de modestie din partea unui istoric experimentat, care aduce mereu în atenție și ceea ce se știe despre situația din alte țări. De altfel, demersul era inevitabil, căci studiile pe această temă sunt mult mai detaliate, mai documentate și chiar mai voluminoase decât timidele încercări autohtone.

Ceea ce a găsit autorul în avalanșa informațiilor de epocă, a însemnărilor personale și a relatărilor retrospective – pe de o parte, poate, excesive cantitativ, pe de altă parte, redundante, incomplete, cosmetizate sau contradictorii – este definitoriu pentru viziunea cărții sale: un fel anume de a trăi, de a vedea și de a rememora războiul, specific „părții feminine”.

Fiind, în mod tacit și perpetuu, implicate în asigurarea fluxului obișnuit al vieții, ele au continuat să *își facă datoria*; în ciuda sau chiar profitând de anormalitatea și anomaliile războiului. Aceasta a fost, în esență, *participarea* lor la război, personalizat-emblematică ori, dimpotrivă, asociativă și instituționalizată. A fost loc pentru excepții eroice mult vehiculate propagandistic, gen regina Maria ori sublocotenentul Ecaterina Teodoroiu; dar specificul anilor respectivi a fost dat de faptul că inițiativele particulare au tins spre o coagulare fără precedent, valorificând solidaritățile deja exersate prin practici sociale, instituționale și culturale de circulație internațională.

În primul capitol, *Războiul cel Mare văzut de femei*, autorul a căutat exemplaritatea unor „voci” feminine din epocă, active chiar și înainte de intrarea efectivă a României în operațiunile militare. A identificat un nucleu discursiv relevant, dominat de surorile Tereza și Eleonora Stratilescu – principale animatoare ale societății *Uniunea Educatoarelor Române* și ale publicației aferente, revista „Unirea Femeilor Române”. Am putea rezuma idealul asumat aici prin formula *Datoria patriotică a gospodinelor* (articol publicat de Eleonora Stratilescu, în decembrie 1915). Astăzi, la peste un secol distanță, este o deviză ușor de ironizat, părând doar generos-naivă. De fapt, inițiativele autoarelor se raportau destul de combativ la clișeele epocii. Textele lor ilustrau secvențe discursive naționaliste, feministe, de activism social și cultural; nu lipseau atacurile deschise împotriva alterităților (evrei, bolșevici, „străini” în general ș.a.) sau a celor care nu își asumau tranșant *datoria* momentului.

În miezul dezbaterilor și al schimbărilor dramatice care bulversau lumea de atunci, autorul a observat că *solidaritatea era înțeleasă drept sursă a egalității* – solidaritate de clasă și de gen, dar, în primul rând, națională și etnică. Va reveni asupra acestui aspect, ilustrând posibilele variabile ideologice, sociale, culturale, confesionale ale colaborării, animozităților sau a compromisurilor, vizibile în activitatea diferitelor personaje invocate în capitolele următoare. Ce a însemnat Marele Război pentru viața intimă a celor care l-au traversat? Iată o întrebare la care istoriografia noastră sigur nu s-ar fi așteptat, dar la care autorii occidentali au căutat deja răspunsuri, în ciuda nelipsitelor pudibonderii mai vechi sau mai noi. Alin Ciupală caută diferite tonuri ale acestei interogații, în capitolul despre *Dragoste, sexualitate, erotism*.

Deși puternic zguduită de război, societatea a păstrat convenții și repere destul de stabile în privința a ceea ce se putea numi, atunci, *intimitate* – noțiune centrată, în mod tradițional, în jurul

femeilor. Dar totul s-a complicat prin noile proximități create de amploarea confruntărilor; surorile medicale și „doamnele” auto-instituite în funcții de caritate, cercetașele, soțiile ofițerilor, chiar și figurile princiere ale vremii (în frunte, bineînțeles, cu regina Maria) s-au apropiat brusc și masiv de viața unor întregi contingente de bărbați, care, în mod normal, nu ar fi avut aproape nimic de-a face cu ele. Pe de altă parte, personajele feminine familiare – logodnice, soții, mame, surori – au rămas, pentru mult timp sau chiar pentru totdeauna, departe de protecția masculină consacrată, dezirabilă și inevitabilă. Perindarea armatelor în teritorii civile a creat distorsiuni grave, în numele forței brute a celor înarmați, a nevoii de supraviețuire a civililor, ba chiar și a sfidării normelor sau a ierarhiilor în uz, de către toți profitorii vremurilor tulburi.

Autorul a reușit un echilibru convingător între toate aceste registre, punctând foarte bine epoca: patriotismul mutat în judecăți publice asupra moravurilor intime; condiționări culturale sau de status social ale deviațiilor admise (căsătoriile cu ofițeri inamici, de exemplu, puteau fi tolerate, dar nu și invitarea lor la diferite evenimente resimțite ca fiind „patriotice”); asocieria obsesivă a relațiilor pasagere (inclusiv a prostituției) cu spionajul (adevărată psihoză colectivă).

Războiul a adus în prim plan, firește, *Luptătoarele*, cărora li se consacră un capitol aparte. Nu în sensul la care ne-am gândi astăzi, de luptă efectivă cu arma în mână, ci de participare complementară, auxiliară, dar nu lipsită de pericole și de o tensiune psihică aproape inacceptabilă pentru majoritatea celor implicate. Practic, femeile au transformat rutina, munca și orice fel de *datorie* într-o luptă cu ineditul situațiilor ivite, cu limitările proprii, cu lipsurile de tot felul, cu bolile și cu moartea.

Surorile medicale înrolate voluntar în diferite locații sanitare erau, de obicei, persoane educate, bine situate social, care se oferiseră să intre în ritmuri de efort, responsabilitate, deprivare, obediență și recalificare profesională, ce le erau complet străine. Pentru doamnele din *lumea bună* (cum era Yvonne Blondel, de pildă, fiica fostului ambasador al Franței în România, căsătorită pe atunci cu un aristocrat român), războiul le-a adus realmente o altă viață. Unele doar au mimat implicarea (sau au fost acuzate de așa ceva), dar a existat un consens evident asupra necesității de a ușura suferințele celor aflați în luptă, ca și ale populației civile. S-au găsit și moduri mai ofensive de exprimare a devotamentului pentru patrie, prin sfidarea ocazională ori sistematică a normelor ocupației străine, ceea ce a atras pedepse inedite asupra vinovatelor; cel mai cunoscut exemplu este cel al Sabinei Cantacuzino (sora mai mare a lui Ionel Brătianu), exilată de autoritățile germane la mănăstirea Pasărea.

În afara implicării personale în ajutorul dat celor răniți, mutilați, bolnavi și pauperi (militari sau civili), autorul ne prezintă munca de organizare, de persuadare și de aprovizionare derulată de multe soții ale reprezentanților corpului diplomatic, ca și de unele reprezentate ale comunităților românești (și nu numai) din străinătate. Exploatarea fondului arhivistic al Comitetului de Cruce Roșie Român de la Paris – instituție organizată, în esență, de Ana Lahovary, soția ministrului român din capitala Franței (Alexandru Em. Lahovary) –, autorul surprinde incredibila complexitate a muncii de propagandă, colectare de fonduri, achiziționare de materiale necesare, recrutare de personal tehnic și medical. O altă organizație de *luptă* a fost Societatea Ortodoxă Națională a Femeilor Române (înființată în 1910). Conduasă de Alexandrina Cantacuzino, a desfășurat o muncă susținută chiar în plină ocupație inamică, în București și nu numai. Demersurile sale au fost curajoase, iar pentru că a sesizat public unele abuzuri ale germanilor, a fost și ea sancționată cu o scurtă perioadă de izolare. Să nu uităm însă că, prin relațiile sale de familie și contactele sociale de care beneficia, se plasa, de fapt, în aria cumva protejată a unor opțiuni politice și culturale pro-germane (patronate de Al. Marghiloman); ceea ce i-a și permis, de fapt, să desfășoare o activitate caritabilă laborioasă. Situația ei nu era singulară; Alexandrina Cantacuzino ilustrează doar unul dintre paradoxurile participării femeilor la ceea ce ele considerau a fi *lupta lor* pentru victoria cauzei românești.

Ce s-ar mai putea spune despre regina Maria în anii războiului (căreia autorul îi dedică un capitol întreg), după ce s-au publicat atâtea mărturii contemporane și postume despre ea? A fost, fără îndoială, nu doar un simbol național incontestabil, dar și un actor major al întregului angrenaj politic, militar, diplomatic, social și instituțional, care a funcționat în felurite ritmuri și locații, pe toată durata, dar și imediat după Marele Război. Capitolul dedicat reginei are o derulare aproape

cinematografică; regina se vede pe sine în contextul istoric dat, îi evaluează pe cei din jur, se bucură să-și găsească parteneri de dialog (energici, utili, rezonabili); se enervează pe cei care o blochează (uneori inconștient), apoi insistă, își recunoaște eșecurile, revine, impune, sfidează norme și majorități inerte, încearcă să nu uite, să farmece, să inventeze din nimic resurse și moduri de comunicare. Se poate spune că a dus, realmente, în toți acei ani, *războiul ei*, în care dușmanii și aliații, ba chiar propria familie, au solicitat-o deopotrivă, pe toate căile. Autorul dovedește aici, din plin, importanța și complexitatea legăturilor personale, care transgresau instituții, cutume, tabere ori distanțe greu de acoperit. Acest „film” nu este un elogiu necondiționat; destule accente critice, care se fac ecoul epocii, își pun personajul în fața propriilor slăbiciuni sau erori; dar suma tuturor străduințelor sale depășește, fără nicio îndoială, orice i s-ar putea reproșa.

În ultimul capitol, *Eroina*, Alin Ciupală ajunge, inevitabil, la cazul Ecaterinei Teodoroiu. Fiind interesat, mai ales, de interpretare și nu de factologie, autorul parcurge sumar datele foarte vehiculate ale biografiei și posterității sale. Deși concis, textul aduce totuși informații relevante: nu a fost singura femeie-soldat din acei ani de război; nu a avut funcție efectivă de comandă, ci onorifică, beneficiind de considerația acordată unui ofițer; acceptarea sa în rândurile soldaților s-a datorat unor intervenții personale „cu greutate” (din partea prințului moștenitor Carol I și a generalului Ernest Broșteanu); eforturile de a i se construi o posteritate eroică au început imediat după ce și-a pierdut viața în luptă, continuând de-a lungul deceniile următoare, inclusiv printr-o anchetă ordonată de armată. În mod paradoxal, eroizarea a avut succes prin masculinizarea Ecaterinei și prin singularizarea cazului său; ceea ce o plasează, cumva, în afara investigației principale asumate de autor, plecat pe urmele modalităților *feminine* de participare la război.

Volumul nu dictează concluzii, dorindu-și deschiderea unui subiect multifățetat, încă subevaluat și subcercetat în România. Autorul însuși semnaleză multe necunoscute, care ar merita atenție pe viitor; și nu neapărat legate de istoria femeilor, ci de aceea a Marelui Război, în general. În fapt, dacă ar fi să propunem – în locul său – o concluzie, ar fi aceea că femeile au activat mereu împreună, similar, complementar sau în prelungirea activităților desfășurate de bărbați. Că au existat unele abordări specifice, nu se mai poate nimeni îndoii, dar istoria femeilor nu are nicio relevanță dacă urmărăm cu obstinație *doar* faptele lor; sau, mai rău, să reducem o epocă la veșnica dualitate masculin/feminin.

Pentru cititorii aflați în căutare de spectaculos, cele mai sus pomenite nu converg către un final convingător. Nu putem reda aici bogăția informațiilor și calitatea reflecțiilor din paginile cărții; astfel încât lăsăm tuturor plăcerea de a lectura, cu răbdare și încântare, volumul prezentat, încercând pe cont propriu și o posibilă continuare a ipotezelor propuse de autor.

Cătălina Mihalache

ANCA FILIPOVICI, *Cărturarii provinciei. Intelectuali și cultură locală în nordul Moldovei interbelice*, Iași, Institutul European, 2015, 230 p.

Autoarea volumului la care ne referim este din Botoșani, dar a absolvit Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj și este cercetătoare la Institutul pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, din aceeași localitate. Această identificare ne ajută să înțelegem, de la început, că avem de-a face cu un autor real pătruns de propriile sale teme de cercetare; în aceste pagini ea valorifică, în principal, teza de doctorat (coordonată de profesorul Toader Nicoară), aprofundată ulterior prin temele de cercetare asumate – istoria tinerilor și a educației, istoria evreilor din România, istoria locală și regională.

Ceea ce face ca lucrarea de față să aibă o relevanță cu totul aparte în peisajul nostru istoriografic este curajul de a aborda un subiect pe cât de profund în realitate, pe atât de banalizat de practicile istoriei culturale autohtone. Plină de miez dar, de obicei, ratată prin abordările stereotipe de uz curent, problema (auto)definirii intelectualilor și a orizontului de recunoaștere în care evoluează își găsește în aceste pagini o privire cu adevărat critică și un exercițiu de aplicabilitate bine construit. Autoarea a ales, de la început, zona incomodă din afara panteonului de „consacrați” și s-a concentrat asupra trecerii de la tradiționala invocare de „personalități locale” – literatura

oscilând între biografie, encomiastică, necrolog, dare de seamă ș.a. – la interogarea variabilelor sau – dimpotrivă – a determinismelor care fac posibilă existența lor.

Două noțiuni-cheie se confruntă în această redefinire a unui capital cultural și identitar major: provincia/istoria locală și „cărturarul”/intelectualul activ, vizibil (și util) comunității. Fiecare în parte ascunde veritabile capcane metodologice și invită la schimbări repetate ale registrelor și metodelor de cercetare, ceea ce puțini specialiști români au făcut, convingător, în ultimele decenii (Alexandru Duțu, Lucian Nastasă-Kovacs, Mihai Dinu Gheorghiu).

În ceea ce privește prima noțiune amintită, Anca Filipovici ne arată, alături de autorii consacrați ai istoriografiei internaționale, cum se pot opera distincțiile între *local* și *regional*; cum se delimitează o zonă coerentă cultural, instituțional și geografic, cel puțin pentru o anumită epocă (în acest caz, interbelică); sau, pur și simplu, de ce ar merita să facem asta? Ultima întrebare ar fi inutilă în alte spații (german, britanic, francez), deosebit de respectuoase cu ideea de valoare în sine a specificului local; din păcate, în România, încă mai este nevoie de argumentație și de asumarea preventivă a unei modestii retorice în fața *marii istorii* naționale.

Al doilea termen de referință al cercetării, *cărturarul*, nu este, nici el, un *topos* facil. Istoricii și-au pus în varii moduri întrebarea: *ce însemna un intelectual*, într-o epocă sau alta, într-o anumită societate? Autoarea alege o delimitare pragmatică: intelectualul este acea persoană care atinsese un nivel de studii cel puțin secundar (dar nu de puține ori chiar universitar) și care profesa în domenii cu amprentă culturală: fie ea normativă (școală), asociaționistă (presă, societăți culturale) sau individual-creativă (literatură ficțională, de obicei; mai puțin științifică). Este personajul care creează și întreține *atmosfera culturală* a orașelor în care trăiește; în acest caz, este vorba despre Botoșani, Dorohoi, Fălticeni, Suceava, Rădăuți, Siret, Câmpulung Moldovenesc, Gura Humorului și Vatra Dornei. Orașe care, privite dinspre orice fel de capitală, pot părea inexistente; și care pot, la rândul lor, ignora cu superbie Metropola, acuzată de superficialitate, lipsă de respect pentru tradiție, oportunist ș.a.

Autoarea își propune să cerceteze două *pattern*-uri majore: *educația ca mecanism de formare a intelectualilor din nordul Moldovei* (interbelice) și ce a însemnat „*localismul creator*”, *producția intelectuală* promovată în acest mediu. Poate că alăturarea celor două dimensiuni nu este singura sau cea mai recomandată cale de abordare a temei istorice propuse. Dar este foarte apropiată de modul în care înșiși „cărturarii” pomeniți se identificau, se legitimau reciproc, se grupau și se manifestau public; în primul rând, prin absolvirea unei școli foarte respectate în comunitățile respective. Continuarea traseului profesional ca dascăl în același tip de instituție era cea mai sigură cale de confirmare a capacității intelectuale și a respectabilității sociale. Dar nu era suficientă dacă nu trecea granițele activităților regulamentare; un cerc de lectură, participarea la revista școlărilor, implicarea în organizarea unor spectacole artistice cu oarecare pretenții și, neapărat, prezența în presa locală, erau primii pași pe scena intelectuală locală. Pentru că *nu orice deținător de diplomă era un intelectual* – așa cum ar crede mulți. Poate că identificarea lor ca *producători culturali* este puțin derutantă pentru cititori, dar ea ajută la punerea investigației în termeni cantitativi și prosopografici.

Provincialismul este, de obicei, o insultă. El se distribuie gradual, dinspre un anumit centru, către cei nefrecventabili din perspectiva criteriilor centralizate de validare. Surpriza este că fiecare pol de autoritate depinde, aproape invariabil, de un altul. Există mereu un Centru mai seducător, mai plin de forță, așa cum periferia este o zonă în continuă mișcare, diluând urbanitatea și elitismul intelectual până la negare. Și există mai multe „provincii” în Provincie. Pe de altă parte, se remarcă un fenomen paralel, cel al de-provincializării: nume „mari”, care au ieșit din orbita orașelului propriu, au intrat în circuitul național sau internațional al culturii, dar sunt încă revendicate ca personalități locale, ca fii ai obștii, ca absolvenți de marcă. Ei sunt deopotrivă modele maxime de reușită, dar și de „trădare” a spiritului locului.

Primul capitol, *Pe urmele identității cărturarului din provincie*, exemplifică registre de cercetare majoră: ce a însemnat educația unui astfel de personaj; cum se capitaliza social acel statut de „*boier al minții*”; cum se afirmau public producătorii (și consumatorii) de idei, de cultură; cine erau cei care formau *intelighenția*, intermediind și difuzând Marea Cultură într-un peisaj la rigoare modest. Profesional, vom găsi o gamă largă de practicanți, de la învățători la

jurnaliști, de la istorici amatori până la avocați, medici, ingineri sau actori. Ce au ei în comun este faptul că, cel puțin, se folosesc de o anumită cultură umanistă, dacă nu o și practică în mod constant. Ei au, în plus, predispoziția de a o alimenta cu producții proprii. Rămase, de obicei, în rubrici nespectaculoase de literatură/artă minoră sau istorii locale, astfel de creații au avut adesea un remarcabil impact de moment, cel puțin în mica lume a vârfurilor locale și a celor atenți la prestația lor. În cuvintele autoarei, „au transformat populația în public”.

Ceea ce ne reține în mod special atenția în acest prim capitol este punerea în discuție a modului de raportare a intelectualilor la acel îndepărtat (fizic și cultural) Centru. Provincia este sufocantă; dar, poate și din orgoliu, cărturarii din târgușoarele uitate de lume își găsesc propriile atuuri. Citând o autocaracterizare de epocă (a lui C. D. Fortunescu), „provincialul om de litere se lasă mai puțin influențat de modele schimbătoare și de coteriile Bucureștilor [...], fiind mai studios, ne pripit la lucru, capabil de a alege prin sine”; așadar, mai profund și mai puțin arivist. Totuși, cei care au șansa de a se afirma dincolo de un areal redus și ajung la o deprovincializare apreciabilă, rămân un model tacit al majorității. Iar nordul Moldovei a excelat în astfel de exemple, oferind țării mari clasici, monumentalizați din plin pe melegurile lor de origine (Mihai Eminescu, Ion Creangă, Nicolae Iorga, George Enescu, Ștefan Luchian ș.a.).

Într-un stat centralizat, cu ierarhii valorice tăioase, „ofensiva culturală a centrului” este imposibil de evitat; tendințele literare, politicile educaționale, curentele artistice, emanate și confirmate de capitală, sunt imposibil de ignorat. În acest schimb de priviri și emoții, complicat țesut între Centru și periferii, „localismul creator” (după formula criticului literar Alexandru Dima) a fost o armă eficace, chiar cu riscul accentuării unui tradiționalism oricum larg acceptat. Pe de altă parte, deși Capitala se alimenta din acest rezervor intelectual, nega și ridiculiza acid multe dintre inițiativele locului, pe un ton adesea consonant cu propriile autocritici: „grupările culturale din provincie sunt inutile”, iar multe dintre asociații păreau doar un prilej de întâlnire între „fete amorezate și imberbi pretențioși” (Teodor Scarlat); „cercuri fără însemnătate în care mișună ambiția, intriga și spiritul regionalist rău înțeles” (Ion Valerian). Puțin erau generoșii care să admită că, din provincie, pot să răsară valori remarcabile (Mircea Eliade, Mircea Streinul), dar chiar și așa, validarea lor avea în subtext urmarea unui curs firesc al afirmării, spre Capitală. Se pot discuta multe aspecte ale dependențelor reciproce între centre și periferii (autoarea ne trimite, de pildă, spre lucrarea lui Virgil Nemoianu, *O teorie a secundarului: literatură, progres și reacțiune*), dar paginile următoare ne apropie de laturi mai aplicate ale investigației propuse.

Capitolul al doilea, *Ambianța culturală în Nordul Moldovei*, trece în revistă principalele instituții culturale din orașele menționate anterior, iar panorama astfel reconstituită este chiar surprinzătoare; nu erau deloc târguri „moarte”, așa cum poate le vedem acum sau le vedea o Capitală străină de viața lor mărunță. Deși nu regăsim între ele un centru universitar precum Iașul, aveau suficiente resurse pentru a colora un peisaj cultural divers și consistent. Se pot chiar distinge diferite ipostaze ale intelectualilor de provincie, profesioniști și animatori culturali, iar autoarea ne propune o evidență amănunțită a acestora, punctând personaje-cheie și profiluri reprezentative.

Cel de-al treilea capitol, *Intelectualul provinciei în formare. Rețeaua de învățământ secundar interbelic din nordul Moldovei*, este și cel mai amplu. Justificarea autoarei este aceea că „liceele și-au depășit rolul formator-educativ, devenind, alături de societățile culturale și revistele locale, instanțe implicate social, creatoare de ambianță culturală”. Propunând în deschidere o privire sintetică asupra politicilor educaționale interbelice (care cultivau „intelectualismul” sau acceptau un anume localism didactic, de exemplu), autoarea continuă cu o suită de monografii concise ale principalelor licee și școli secundare de fete din orașele luate în evidență. La finalul acestui parcurs, Anca Filipovici revine asupra unei perspective de ansamblu a populației școlare din zonă, punctând tendințele probate (în termeni cantitativi, măsurabili), dar și percepțiile ori suspiciunile contemporanilor: teama că fetele vor depăși ca număr absolvenții băieții, că toți liceenii alergau după diplome și sinecuri plătite de stat, că statul își risipea resursele școlare în detrimentul unui progres social, cultural și economic real etc.

Autoarea nu evită subiectul delicat al interferențelor între viața politică din epocă – adesea agitată, marcată de orientări extremiste – și cea școlară. Tineretul școlar a fost o victimă predilectă a tentațiilor antisemite din nordul Moldovei, dar existau și alte oferte de implicare, mai puțin agresive:

cercetășia sau participarea efectivă la manifestările patriotice ale vremii, special amenajate ca să educe entuziasmul tinerilor în acord cu valorile epocii (naționalism, ortodoxie, monarhie). Totuși, nu insistă asupra lor, căci intelectualii de provincie cultivau în mod special neamestecul în partizanate politice, suspecte oricărui cărturar autentic, ostil vremelniceii și avantajelor materiale (acuză strâns asociată Capitalei).

Cel de-al patrulea capitol, *Intelectualul provinciei la masa de scris. Localism creator în Moldova septentrională*, reia discuții consacrate despre plasarea interbelicului „între tradiție și modernitate”, dar insistă asupra atributelor culturale ale provinciei și a strategiilor de autopromovare pe care le-a probat cu succes; între care se remarcă revistele literare locale (pe care ni le prezintă sistematic). Din nou, autoarea ne aduce în jocul imaginilor și al oglinzilor reciproce: „[...] cel puțin la nivel teoretic, intelectualul local apărea ca exponent al culturii naționale autentice, întruchipând personalitatea neangajată politic, activă în câmp cultural, dedicată exclusiv creației”. Este același intelectual care, privit dinspre Capitală, nu convinge neapărat cu valoarea sa *națională*; este deci lăsat, cu precădere, în registrul provincial al autohtonității mai mult sau mai puțin interesante pentru cei care nu o resimt direct.

Ultimul capitol, *Producție intelectuală nord-moldovenească. Indexare a intelectualilor cu contribuție scrisă*, face o evidență precisă a celor „121 de intelectuali cu contribuție scrisă sau artistică în deceniile interbelice, 38 din județele Vechiului Regat și 83 din județele nord-moldovenești din Bucovina”. Relevanța lor a fost aspru judecată; numai 50 dintre ei au intrat în cuprinsul unor lucrări de referință națională, restul fiind cantonați doar în dicționarele și enciclopediile de personalități locale. Marile nume ale vremii au văzut și mai puțini autori demni de a fi pomeniți; Eugen Lovinescu se referă la șase dintre ei, iar George Călinescu numai la patru. Perspectivele sămănătoriste au fost mai generoase (Nicolae Iorga aprecia, din acest punct de vedere, 14 dintre autorii enumerați), dar și mai subiective.

Între apologiile (desuete) de uz local și exigențele critice ale unui centru cultural imparabil, „cărturarii provinciei” au rămas prizonierii propriei lor vieți și ai unor misiuni liber și modest asumate: de „luminare” și de activare a unor orașele uitate de restul lumii. Ceea ce autoarea ne propune *În loc de concluzii*, nu mai poate schimba nimic din această impresie generală. Rămâne doar să ne gândim câți dintre noi se recunosc ori se resimt aduși în rândurile acestor intelectuali din marginile marilor mize ale Centrului; cât de mult ne apasă propriile limitări și în ce măsură putem evada din periferie.

Cătălina Mihalache